

İTKAN AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

مجلة إتيقان للدراسات الأكاديمية

ITKAN JOURNAL FOR ACADEMIC RESEARCH

e-ISSN: 3062-0988

Cilt | المجلد | Volume: 3

Sayı | العدد | Issu: 4

Haziran | حزيران | June 2026

Kesretu'l-isti'mâl'in İllet Değeri ve Dil Ekolleri Perspektifinden Değerlendirilmesi

The Causal Value of Kasrat al-Isti'mâl and Its Evaluation from the Perspective of the Linguistic Schools

Ekrem ÇELİK

Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagati ABD.,
Sivas, Türkiye
E-mail: ekremcelik@cumhuriyet.edu.tr

Dr. Lecturer, Sivas Cumhuriyet
University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and
Rhetoric, Sivas, Türkiye
ORCID: 0000-0002-3341-3421

Makale Bilgisi | معلومات المقالة | Article Information

Makale Türü نوع المقالة Article Types:	Araştırma Makalesi بحث Research Article
Geliş Tarihi تاريخ الإرسال Date Received:	01.02.2026
Kabul Tarihi تاريخ القبول Date Accepted:	10.04.2026
Yayın Tarihi تاريخ النشر Date Published:	30.06.2026
Yayın Sezonu فصل النشر Pub Date Season:	Haziran حزيران June

Atıf | كيفية الإحالة | Cite as

Çelik, Ekrem. "Kesretu'l-isti'mâl'in İllet Değeri ve Dil Ekolleri Perspektifinden Değerlendirilmesi". *İtikan Akademik Araştırmalar Dergisi* 3/4 (Haziran 2026), 43-64. DOI: 10.66677/itkan.1879332

İntihal | الانتحال | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
تم فحص هذه المقالة باستخدام برنامج iThenticate، ولم يتم اكتشاف أي انتحال.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan | التعهد الأخلاقي | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
يعلن أنه تم الالتزام بالمبادئ العلمية والأخلاقية أثناء تنفيذ وكتابة هذه الدراسة، وأن جميع المصادر المستخدمة قد تم توثيقها بشكل صحيح.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ekrem Çelik).

Yayıncı | الناشر | Published by

Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi | جامعة كهرمان مرعش الاستقلال | Kahramanmaraş İstiklal University

Lisans Bilgisi | الترخيص | License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC 4.0) ile lisanslanmıştır.
هذا العمل مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي - الإحالة - غير تجاري 4.0 دولي (CC BY NC 4.0).
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC 4.0).

Kesretu'l-isti'mâl'in İlet Değeri ve Dil Ekolleri Perspektifinden Değerlendirilmesi*

Öz: Arap dilinde özellikle sarf ve nahiv kurallarının belirlenmesinde dayanak olarak gösterilen illetlerden birisi de kesretu'l-isti'mâldir. Bu illet, sarf ve nahiv kurallarının belirlenmesinde fasih Arapça konuşan Arapların sıkça başvurdukları kullanımın esas alınmasını ifade etmektedir. Bu anlamda kesretu'l-isti'mâl, bazen kıyas gibi illetlerin ortaya koyduğu dilsel kullanımları geçersiz kılmaktadır. Bir kelimenin irabı ya da bir cümlemin terkinde kıyasa göre uygulanması gereken bir kural terk edilmekte ve bunun illetinin kesretu'l-isti'mâl olduğu belirtilmektedir. Özellikle sarf ve nahiv alanlarında uygulanan bu istidlal, kesretu'l-isti'mâlin nahiv illetleri kategorisindeki değerini tespit etmenin önemli olduğunu gösterir. Bu çalışma, kesretu'l-isti'mâlin gramatikal illet değerini, kapsamını ve sınırlarını, gramer kurallarının oluşumuna etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çerçevede konuya ilişkin çalışmalarda kesretu'l-isti'mâlin illet değeri, kapsamı, dil ekollerinin kesretu'l-isti'mâle yaklaşımları yeterince ele alınmamıştır, özellikle de kapsamı ve illet hiyerarşisindeki yeri konularının eksik bırakıldığı anlaşılmıştır. Araştırmamız kesretu'l-isti'mâlin kavramsal ve uygulanabilirlik çerçevesini belirlemek, dil ekollerinin yaklaşımlarını ortaya koymak için yapılmıştır. Bu kapsamda yöntem olarak veri toplama ve analiz, verilerden hareketle elde edilen sonuçları ve önerileri kapsamaktadır. Elde edilen bulgulardan hareketle ulaşılan sonuçlar özetlendiğinde şunlar söyleyebilir; kesretu'l-istimâl temel nahiv illetleri içerisinde gramatik kuralların belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. Kullanım sıklığı nedeniyle kıyas illetine tercih edilmiştir. Dil ekollerinin kendi nahiv anlayışları doğrultusunda en sık başvurdukları illet türlerinden birisi kesretu'l-isti'mâldir. Kapsamının belirlenmesinde somut sayısal verilerden ziyade kullanım sıklığı esas alınmış, sarf ve nahiv kurallarının tedvininde en geçerli illetlerden biri olduğu kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâğati, Sarf, Nahiv, İlet, Kesretu'l-isti'mâl.

The Causal Value of Kasrat al-Isti'mâl and Its Evaluation from the Perspective of the Linguistic Schools *

Abstract: In Arabic linguistics, kasrat al-istimâl (frequency of usage) is recognized as one of the principal causes ('ilal) underlying the formulation of morphological and syntactic rules. This cause refers to the prioritization of linguistic forms frequently attested among eloquent Arab speakers. In many cases, kasrat al-istimâl supersedes qiyās (analogical reasoning), leading grammarians to abandon an expected analogical rule in favor of forms justified solely by common usage. Given its extensive application in both morphology and syntax, assessing the hierarchical status and evidentiary value of kasrat al-istimâl is essential. This study examines its grammatical value, scope, and operational limits, as well as its impact on the development of grammatical rules. A review of prior scholarship shows that the scope and hierarchical position of kasrat al-istimâl have been insufficiently addressed. Using a data-driven analytical method, the study concludes that kasrat al-istimâl plays a decisive role in rule formation, is frequently preferred to qiyās, constitutes the most commonly invoked cause across grammatical schools, relies primarily on observed usage frequency rather than numerical quantification, and stands as one of the most authoritative causes in the codification of morphological and syntactic principles.

Keywords: Arabic language and rhetoric, frequency of usage (kathrat al-isti'mâl), morphology (şarf), syntax (nahw), grammatical cause ('illah).

* Bu çalışma Doç. Dr. Muammer SARIKAYA danışmanlığında 2016 yılında tamamladığımız “Arap dilinde Kesretu'l-İsti'mâl olgusu” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak ve geliştirilerek hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye, 2016).

* This study has been prepared on the basis of and by further developing the master's thesis entitled “The multitude usage phenomenon in the Arabic language”, which we completed in 2016 under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Muammer SARIKAYA (Master's Thesis, Erciyes University, Kayseri, Türkiye, 2016).

Giriş

Arapçanın sarf ve nahiv ilimlerine ilişkin kuralların belirlenmesi ve bu çalışmalar çerçevesinde dil ekollerinin oluşumu hicrî birinci asra rastlamaktadır. Bu çalışmalar özellikle Basra ve Kûfe şehirlerinde başlamış, daha sonra da Bağdat, Mısır ve Endülüs bölgelerinde devam etmiştir. Böylece Basra ve Kûfe ekolleri adıyla bilinen iki temel dil ekolü ortaya çıkmıştır. Her iki ekol de kuralları belirlerken semâ¹ ve kıyas illetlerine dayanmışlardır. Ancak kuralların belirlenmesinde izlenen yöntem bakımından Basra ve Kûfe dil ekollerinin yaklaşım farklılıkları ortaya çıkmış ve bu durum temel nahiv illetlerinden birisi olan kesretu'l-isti'mâlin illet değeri ve kullanım yöntemlerini etkilemiştir. Örnek olarak Basra ekolü görüşlerine delil gösterdikleri dil malzemelerini değerlendirirken oldukça titiz davranmışlar; şaz ve nâdir kullanım biçimlerini değil, sık kullanım şekillerini kıyaslarına esas almışlardır. Kûfe ekolü ise semâi esas alırken killet (kullanım azlığı) de olsa şaz da olsa fasih dildeki varlığını yeterli görmüşlerdir.² Bu yaklaşım farklılığı kesretu'l-isti'mâlin illet değerini doğrudan etkilemektedir. Her iki ekol de kesretu'l-isti'mâli temel nahiv illeti olarak kabul ederken onun nahiv illetleri içerisindeki konumu ve kapsamı konusunda farklı tutumlar sergilemişlerdir. Dolayısıyla bir nahiv ya da sarf kuralının belirlenmesinde illet olarak gösterilen kıyasa karşı kesretu'l-isti'mâl illetinin tercihi bakımından Basra ekolünün daha titiz davrandığını, sık kullanımın illet olarak kabul edilmesinde fesahatin temel kabul edildiğini görmekteyiz. Hatta bu da yeterli olmayıp fasihlerin bu kullanımı hangi sıklıkta kullandıkları da temel bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa Kûfe ekolü fesahat sahibi şair, hatip ve yazarların kullanımlarının sıklığını dikkate almaksızın onların sarf veya nahiv alanında uyguladıkları bir kullanımı yeterli görmüşlerdir. Bu kullanım ister sıklıkla kullanılmış olsun isterse nâdir olarak kullanılmış olsun fark etmemektedir. Bu anlayış doğal olarak doğrudan kesret (sık kullanım), killet, nüdet (daha az kullanım) hatta ender (çok az kullanım) gibi aslında sayısal ve oransal olarak tespiti mümkün olmayan bir kapsam sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan temel nahiv illetlerinden biri olan kesretu'l-isti'mâlin kapsamı önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bir sarf ve nahiv kuralının ya da uygulamasının illeti olarak kesretu'l-isti'mâl gösterilmekte ancak bunun neye göre tespit edildiği müphem kalmaktadır. Neye göre ve hangi kriterle ya da orana göre kesretu'l-isti'mâl? İşte bu soru cevaplanması gereken bir sorudur.

Bu çalışma kesretu'l-isti'mâli yalnızca bir nahiv illeti çerçevesinde ele almayıp, kapsamını, sarf ve nahiv ilimlerinin kurallarına etkisini, dil ekollerinin bu illete yaklaşımlarını ele almaktadır. Bu temel konular üzerine yaptığımız literatür taraması neticesinde ülkemizde kesretu'l-isti'mâli müstakil olarak ele alan bir çalışmaya rastlamadık. Arap dünyasında ise konu ile ilgili bazı makaleler ve tezler bulunmaktadır. Bu çalışmalar: Şeyma 'Abduzzehre Nu'mân'ın "*İlletü kesreti'l-isti'mâli fi kitâbi Sîbeveyhi*" başlıklı makalesinde konuyu Sîbeveyhi'nin (öl.180/796) *el-Kitâb*'ı çerçevesinde ele almış, Rabâh el-Yemenî Miftâh ise "*Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-naşsi ve mukteḍa'l-kā'ide*" başlıklı çalışmada kesretu'l-isti'mâlin tanımı, kavram alanı, sarf ve nahiv ilmindeki kullanımlarından bahsetmiştir. Mâzin Cerâdât ise "*et-Ta'lîlu bi-kesreti'l-isti'mâl fi'l-lugati'l-'Arabiyye*" başlıklı makalesinde kesretu'l-isti'mâlin tanımı ve önemi üzerinde kısaca durmuş, özellikle nahiv ilmiyle alakalı kullanımlardan örnekleri ele almıştır. Bunu yaparken de sık sık kesretu'l-isti'mâlin ihticac dönemiyle (dil kurallarının tedvin dönemi) sınırlı olduğunu belirtmiştir. 'Abdulfettâh Ahmed el-Hammûz'un "*Kesretu'l-isti'mâl fi'l-'Arabiyye: Dirâseten sarfiyyeten nahviyyeten linemâzec muhtâre*", İsmâil b. Muhammed Beşîr b. Abdullah Fulâte'nin "*Kesretu'l-isti'mâl ve eseruha fi'l-lugati'l-'Arabiyye nahven ve sarfen*", Mîlâd 'Abdusselâm es-Süleyni'nin "*Kesretu'l-isti'mâl fi'l-'Arabiyye dirâseten sarfiyyeten nahviyyeten linemâzec muhtâre*" çalışmaları vardır. Söz konusu çalışmalar, kesretu'l-isti'mâli tanım, illet olarak kullanımı, sarf ve nahiv ilimlerindeki örnekleri

¹ (Araplardan) İştimize dayanan, hakkında belli bir kaidenin bulunmadığı illet türü. Bkz. Seyyid Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 194.

² Nihat Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/296.

üzerinden ele almışlardır. Ancak kullanımın sıklığının neye göre belirlendiği, kıyas gibi güçlü bir delile karşı tercih konusu olmasının nedenleri, sık kullanımın neden sadece fasih dille sınırlı tutulduğu, özellikle de illet tasnifinde nerede durduğu gibi aslı konuları yeterince ele almamıştır. Bu çalışma kesretu'l-isti'mâlin kavramsal alanını ve kapsamını belirlemesi bakımından önem arz etmektedir.

Çalışma iki ana başlıktan oluşmaktadır. Birincisi kesretu'l-isti'mâlin tanımını ve kavram alanını, kapsamını ve illet değerini ikincisi de dil ekollerinin kesretu'l-isti'mâle yaklaşımlarını ele almıştır.

1. Hüccetleri Kesretu'l-isti'mâlin Kavram Alanı ve İllet Değeri

1.1. Kesretu'l-isti'mâlin Tanımı ve Kavram Alanı

Her iki kelimesi de mastar olan bir terkiptir. İlk kelime كَثُرَ (çok oldu) fiilinin mastarıdır ve قَلَّ (az oldu) fiilinin mastarı olan قَلَّةٌ in zıddıdır. İkinci kelime ise اسْتَعْمَلَ fiilinin mastarıdır ve kullanıldı anlamına gelmektedir. Bu anlamda kullanılmış ip için حَبْلٌ مُسْتَعْمَلٌ denilir.³

Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980) isti'mâl kelimesi için اسْتَعْمَلَ فَلَانٌ غَيْرُهُ إِذَا سَأَلَهُ أَنْ يَعْمَلَ لَهُ örneğini vermiştir. Buna göre birisi başkasının kendisi için iş yapmasını istediğinde “Fılanca kişi başkasını çalıştırdı/ kullandı/ iş yapmasını istedi.” biçiminde kullanılmaktadır.⁴

Kesret ve istimal kelimelerinin terkihi anlam itibâriyle, “Kullanım çokluğu, sık kullanım, çokça kullanım/ kullanma” manalarına gelmektedir.

Kesretu'l-isti'mâl için birçok tanım yapılmıştır ancak klasik nahiv kaynaklarında tanım yerine ve anlamı açık olduğu için doğrudan kuralların dayandığı bir illet olarak söz konusu edilmiştir. Örnek olarak Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserinde “Birçok nahiv babında kendisine itimad edilen kesretu'l-isti'mâl” başlığı altında konuyu ele almış ancak tanım yapmamıştır.⁵ Modern dönemde yapılan dil araştırmaları çerçevesinde ise bazı tanımlar yapılmıştır. Buna göre “kesretu'l-isti'mâl dildeki eski ve yeni kullanım şekillerinin; bir lafzın terkihin veya üslûbun kullanımının yaygın olması” durumudur.⁶ Bu çerçevedeki diğer bir tanım ise şu şekildedir: “Bir dil olgusunun yaygın hâle gelmesi ve çok kullanılmasıdır.”⁷

Kesretu'l-isti'mâlin tanımı konusunda Şeyma Abduzzehre Numân شُيُوعٌ ve كَثْرَةٌ (yayılmak/ yaygın olmak) kelimeleri arasında ilgi kurarak bir şeyin yaygın hâle gelmesiyle kesretin yani çokluğun meydana geleceğini belirtmektedir.⁸ Buna göre “bu yaygınlık; hazif ve ibdal gibi bir değişikliğe neden olursa bu değişikliğin nedeni olarak kesretu'l-isti'mâl gösterilir.”⁹ demiştir.

Emîn Mallâvî de isti'mâlin öneminden bahsederken “İsti'mâl nahiv teorisinin temeli, kuralların belirlenmesinde bir kaynaktır, Arapların sözlerini üzerine bina ettikleri bir nahiv delilidir.”¹⁰ demektedir.

³ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire, Dârü'l-Me'ârif, ts), “aml”, 2/3108.

⁴ Ebû Mansûr el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts), “aml”, 2/422.

⁵ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/331.

⁶ Rabâh el-Yemenî Miftâh, “Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide”, *Havliyyâtü'l-âdâbi ve'l-ulûmu'l-ictimâ'iyye* 31/323 (2010), 18.

⁷ Mâzin Cerâdât, “et-Ta'lîlu bi-kesreti'l-isti'mâli fi'l-lugati'l-Arabiyyeti”, *et-Turâsi'l-Arabî* 109 (2008), 210.

⁸ Şeymâ Abduzzehre Numân, *İlletu Kesreti'l-isti'mâl fi kitâbi Sibeveyhi* (Babil Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 11.

⁹ Numân, *İlletu Kesreti'l-isti'mâl fi kitâbi Sibeveyhi*, 11.

¹⁰ Emîn Mellâvî, *Cedelu'n-nassi ve'l-kâ'ide* (Cezayir: Batne Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 68.

Kesretu'l-isti'mâlin illet olarak kullanılabilmesi için iki aşamanın gerçekleşmesi gerekmektedir: İlki dilsel olgunun kullanımı, ikincisi de bu olgunun fasihler (hatipler, şairler...) arasında yaygın olarak kullanılmış olmasıdır. Bu bilgilerden hareketle kesretu'l-isti'mâlin tanımı şu şekilde yapılabilir: Fasih Arap dilinde var olan bir olgunun, bir yapının, kelimenin, terkinin sık ve çok kullanımı ve bu kullanımın zaman içinde yaygınlık kazanarak bir olgu (fenomen) hâline gelmesidir. Bu tanımdan hareketle dilde herhangi bir lafzın, terkinin, kelimenin niçin bu şekilde kullanıldığı hakkında bir illet olarak, bunun illeti veya sebebi "kesretu'l-isti'mâl"dir, denilebilir.

1.2. Kesretu'l-isti'mâl Anlamında Kullanılan Tabirler

لِكثْرَةِ الاسْتِعْمَالِ : "Sık/ çok kullanım nedeniyle" anlamına gelir. Bu sözle ilgili ilginç bir durum vardır ki bu sözün kendisi de kesretu'l-isti'mâldir. Yani sık kullanım illetini isimlendirirken en çok kullanılan sözlerden biridir. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî (öl. 792/1390) رَحَّبْتُ بِكَ الدَّارَ (Seni eve buyur ettim.) cümlesinin الدَّارَ olması gerektiğini belirtmiş ve bu değişimin sebebini de لِكثْرَةِ الاسْتِعْمَالِ (b harfi sözü kısaltmak için kesret-i isti'mâl nedeniyle hazfedilmiştir.) şeklinde açıklamıştır.¹¹

كَثُرَ فِي كَلَامِهِمْ : "Arapların sözlerinde çok kullanılan uygulamalar" anlamındadır. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (öl. 328/940) إنسان kelimesinin aslında بكر olduğunu, daha sonra ي sesinin düşmesiyle إنسان biçimine dönüştüğünü belirtirken bu tabiri kullanmıştır.¹²

فِي لِسَانِ الْعَرَبِ كَثِيرٌ : "Arap dilinde (bu kullanım) çoktur" anlamına gelen bu ifade şekli de sık kullanılan tabirlerden birisidir. Örnek olarak Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî (öl. 769/1367) لَاتْ 'nin nasıl amel ettiği konusunda **وَالْكَثِيرُ فِي لِسَانِ الْعَرَبِ حَذْفُ اسْمِهَا وَإِبْقَاءُ خَبَرِهَا** (Arap dilinde yaygın olan isminin hazfedilmesi ve haberinin korunmasıdır) açıklamasında bu ibareyi kullanmıştır.

ثَبَّتَ فِي كَلَامِهِمْ كَثِيرًا : "Arapların dilinde çokça gelmiştir/ vaki olmuştur" anlamlarına gelen bir tabirdir. Teftâzânî Arap dilinde bir harfin başka bir harfe dönüşmesinden bahseden "kalb" konusunda **وَالْقَلْبُ قَدْ ثَبَّتَ فِي كَلَامِهِمْ كَثِيرًا** (Kalb, dillerinde çokça sabit olmuştur/ gelmiştir.) ifadesini kullanmıştır.¹⁴

أَكْثَرُ اسْتِعْمَالًا : "Kullanımı daha çoktur/ yaygındır" anlamında kullanılan bir ifadedir. Teftâzânî emir lâm'ının hazfedilmesinin emr-i hazrın sık kullanımı nedeniyle gerçekleştiğini söyler ve bunun gerekçesini **أَكْثَرُ اسْتِعْمَالًا** sözüyle ifade eder.¹⁵

¹¹ Sadeddin b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 82.

¹² Ebu'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2002), 652.

¹³ Bahauddîn Abdullah İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl ala Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2015), 1/294.

¹⁴ Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî*, 223.

¹⁵ Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî*, 117.

“Arap dilinde çoktur.” Burada insanlardan kasıt fasih konuşan Araplardır. Zikr-i küll, irâde-i cüz alakasıyla mecâz-ı mürsel yapılmıştır. Dolayısıyla insanlar denilerek aslında onların bir parçası olan Araplar kastedilmiştir. Onların da fasihleri dikkate alınmıştır. Zira dildeki istişhâdda fasih dil esas alınmaktadır. Bu tabirin kullanımına örnek olarak Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî (ö. 338/950) *İ‘râbu’l-Kur‘ân*’ da Fâtiha sûresinin irabında **الْحَمْدُ لِلّٰهِ** biçiminde dâl harfinin kesre ile kullanımının sıklığını **يَكْثُرُ فِي كَلَامِ النَّاسِ** şeklinde ifade etmektedir.¹⁷

شَاعَ: “Yayıldı, yaygın hâle geldi” anlamlarına gelen bu sözle de kesretu’l-isti‘mâl kastedilmektedir. Bu ifade bazı yerlerde bu biçimde fiil olarak kimi yerlerde ism-i fâil kalıbıyla شَائِعَ biçiminde kullanılmıştır.

وَأَشَاءُ فِي ذَا الْبَابِ إِسْقَاطُ الْخَبَرِ إِذَا الْمُرَادُ مَعَ سُقُوطِهِ ظَهَرَ¹⁹

İsm-i fâil kalıbıyla kullanımına örnek olarak muda‘af fiillerle alakalı ضَنُوا şeklinde olması gereken fiil çekiminin zaruret-i şîirde kesretu’l-isti‘mâl illetinden dolayı ضَنَّتَا şeklinde şeddesiz kullanılmış olması verilebilir. Teftâzânî bu kullanımın gerekçesini bu fiilin zaruretten dolayı bu şekilde kullanıldığını, yaygın olanın ضَنُوا biçimi iken bu şekilde kullanılmasının nedenini وَ شَائِعٌ كَثِيرٌ sözüyle açıklamıştır.²⁰

²⁰ Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi 'l-İzzî*, 146.

كثرة التصرف: Rabah el-Yemenî Miftâh, مَنْ رَبِّي لأفعلن (Rabbime yemin olsun, mutlaka yapacağım.) örneğinde مَنْ kelimesinin isim olduğunu aslının ise أَيْمَنْ biçiminde olduğunu belirterek bu şekildeki kullanımın nedenini لِكثرة تصرفهم فيها (Bunda kullanımı çoktur/ yaygındır) demektedir.²¹

أكثر تصرفاً في الاستعمال: “Kullanımda daha çoktur” anlamına gelen bu söz de Arapça sarf ve nahiv kitaplarında gördüğümüz ifadelerden biridir. Örnek olarak istifham harfi olan اُ’nin kullanımının هل’e göre daha yaygın olmasının nedeni استعمال في الاستعمال والهمزة أكثر تصرفاً في استعمال hemzenin kullanımda gelmesi daha çoktur” denilmiştir.²²

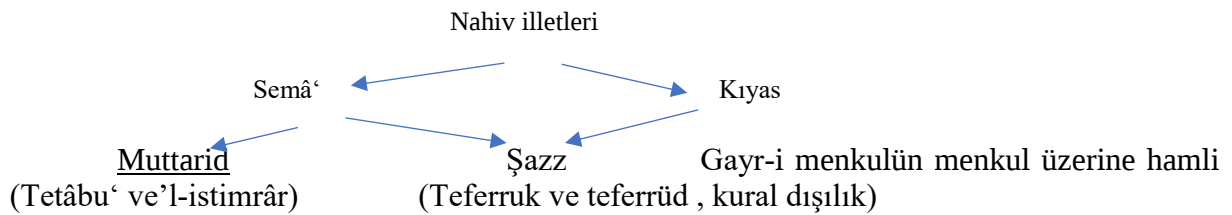
من الاستعمالات الشائعة: “Yaygın kullanımlardandır” anlamında kullanılır. Örnek olarak Abduh er-Râcihi “tahzir” konusunda fasıl zamiri olan اِيَّا’nın hitap harfi olan ك ile beraber اِيَّاك biçiminde kullanılmasının nedeninin kesretu’l-isti‘mâl olduğunu من الاستعمالات الشائعة ifadesi ile belirtmiştir.²³

في استعمال الكثير: Kesret için kullanılan tabirlerden biri de budur. Râcihi, nidâ harfinin hazfedildiği ancak amelinin devam ettiği durumlardan bahsederken أستاذنا الجليل (Yüce/ büyük üstadımız) örneğini vermiş ve bu kullanımın illetini de في استعمال الكثير (Sık kullanımda nidâ harfinin hazfedilmesi câizdir) şeklinde açıklamıştır.²⁴

1.3. Kesretu’l-isti‘mâlin İlet Değeri

Nahiv illetleri ile ilgili kimi eserler kesretu’l-isti‘mâli müstakil başlık altında ele alırken kimileri de bir başka nahiv illetinin başlığı altında incelemektedir. Burada tespit edilmesi gerekli olan konu kesretu’l-isti‘mâlin Arap dilindeki yeri ve ne gibi bir işleve sahip olduğudur.

Nahiv illetlerinden bahseden klâsik kaynaklarımızda illetlerle ilgili çeşitli sınıflandırmalar vardır. Bunlardan yola çıkarak elde ettiğimiz genel tasnif çerçevesi şu şekildedir:

Semâ' İletinin Delilleri

1. Kur'an
2. Hadisler
3. Fasih Arap kelâmı (Kureys, Temîm, Kays... kabileleri)

²¹ Miftâh, “Kesretu’l-isti‘mâl beyne sihhati’n-nassi ve mukteda’l-kâ’ide”, 20.

²² Muhammed b. Abdurrahmân el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğni* (b.y., ts.), 110.

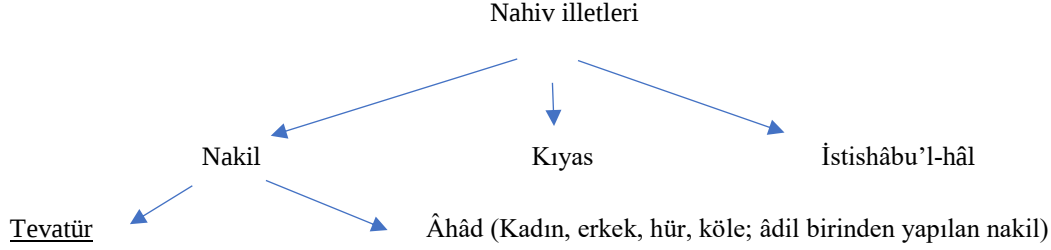
²³ Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2010), 246.

²⁴ Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 320.

4. Arap şiiri

Süyûti'nin *el-İktirâh fî usûli'n-nahvi* isimli eserinde nahiv illetlerini ele aldığı bölümden²⁵ yararlanarak oluşturulan bu tasnifte kesretu'l-isti'mâl müstakil bir başlık altında yer almamıştır. Süyûti; kesreti, semâ' illeti başlığı altında incelemektedir. Kesretu'l-isti'mâl kıyasa aykırı olsa dahi semâ' deliline dayandığından ve yaygın kullanıma sahip olduğundan tercih konusu olmuştur. Bu tercih, fasih Arapça konuşan kabilelerin, şairlerinin ve hatiplerinin kullanımları kesrete ulaşıncaya gerçekleşmektedir.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî'nin (öl.328/940) nahiv illetlerine ilişkin tasnifi ise şu şekildedir:²⁶

1. Kur'an dili

2. Sünnet (Bu kısım ilim ifade eden delillerdir.)

3. Arap şiiri

Enbârî'nin tasnifinde de kesretu'l-isti'mâl müstakil bir başlık altında değil, nakil delilinin altında ele alınmıştır. Nakil illetini "Azlık sınırından çıkarak çokluk sınırına ulaşan sağlam bir yolla nakledilmiş olan Arap kelâmıdır."²⁷ şeklinde açıklamıştır.

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk (öl. 381/ 991) ise nahiv illetlerini on dokuz başlık altında incelemiş ve beşinci başlıkta kesretu'l-isti'mâl müstakil bir yer vermiştir. Buna göre kesretu'l-istimâl, bazı hükümlerin gerekçelerini açıklamada kendisiyle istidlâl yapılan bir illettir. Harf-i cerle müteaddî olan fiillerden مِنْ harfinin hazfedilmesi gibi... Örnek:

أَخْتَرْتُ الرَّجَالَ زَيْدًا (Adamların arasından Zeyd'i seçtim.) cümlesinde أَخْتَرْتُ fiili مِنْ ile kullanılmasına rağmen tahfif için hazfedilmiştir. Bunun illeti de kesretu'l-isti'mâldir.²⁸

Modern dönemdeki Arap dili araştırmalarında ise klasik kaynaklardan iktibasla kesretu'l-ist'mâlin önemine dikkat çekilmiş ve özellikle kullanım bakımından etkisi kabul edilmiştir. Buna göre isti'mâl; dil teorisinin varlığının temeli, dil kurallarının belirlenmesindeki en önemli illetlerden biridir. Arapçanın kurallarının belirlendiği dilin bütün gelişim dönemlerini kapsayan bir olgudur.²⁹

Kesretu'l-isti'mâlin illet değerini göstermesi bakımından yapılan tasniflerden biri de şu şekildedir:³⁰

²⁵ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, thk. Abdulhakîm Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 39-76.

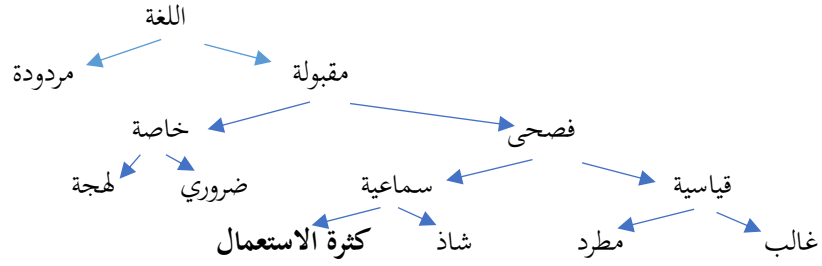
²⁶ Ebu'l-Berekât Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Lume'u'l-edille fî usûli'n-nahvi* (Dimeşk: Matbaatu'l-Câmi'atu's-Suriyye, 1958), 81.

²⁷ İbnu'l-Enbârî, *Lume'u'l-edille fî usûli'n-nahvi*, 81.

²⁸ Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk, *İlelu'n-nahv* (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1999), 59.

²⁹ Mellâvî, *Cedelu'n-nassi ve'l-kâ'ide*, 69.

³⁰ Mellâvî, *Cedelu'n-nassi ve'l-kâ'ide*, 94.

Bu tasnifte görüldüğü gibi kesretu'l-isti'mâl fasih Arapçada semâî illetler içinde yer almaktadır.

Kesretu'l-isti'mâlin illet değeri taşıması en başta fasih dile ait kullanım olmasından geçmektedir. Bu durumda fasih dilde bulunmayan bir kullanımın illet değeri taşıması söz konusu değildir. Çârperdî nisbesiyle bilinen Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf (öl. 746/1346) fasih dilin önemini vurgularken “Lafzın fasih dil sahipleri tarafından kullanılıyor olması ve kullanımının da ekser olması.”³¹ şeklinde bir açıklama yaparak fasih dildeki kullanımın kesrete ulaşmasının önemini vurgulamıştır. Süyûtî Arapçanın birçok meselesinde kesretu'l-isti'mâlin illet olarak kullanıldığını belirtmiştir.³²

Modern dönem araştırmacılarından Muhammed Hân, altmışa yakın illetten bahsederek Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı çerçevesinde istihfaf (telaffuz ve kullanımı kolaylaştırma), istiskâl (dile ağır gelme), istikrâh (kulağa hoş gelmeme), iltibâs (telaffuz karışıklığı) gibi illetleri ele aldığı kısımda kesretu'l-isti'mâl (yaygın/ sık kullanım) illetini de bu kategoride değerlendirmiştir.³³

Arap dilinin tarihi, gelişimi, problemleri ve çözümlerini inceleyen Arap Dil Kurumları da (المجمع اللغة العربية) kesretu'l-isti'mâlî sarf ve nahiv kurallarının tespitinde en önemli illetler arasında kabul etmiş ve modern dönemde ortaya çıkan kelime ve kullanımların kurallarını tespitinde güçlü bir illet olarak görmüştür.³⁴

Dilde tahfif ve teshil için kullanılan kesretu'l-isti'mâlin hangi kaynaklar için söz konusu olduğu ve nereden beslendiği önemlidir. Bu güçlü illetin kendisine referans aldığı temel kaynaklar: manzum ve mensur Arap kelimeleri, kıraatiyle beraber Kur'an-ı Kerîm, rivayetleriyle beraber hadislerdir.

Süyûtî isti'mâlin kaynaklarını şu şekilde tespit etmiştir: “Fesahati güvenilir olan insanların sözünde yerleşik olan, Allah'ın kelimelerini, Resûlullah'ın (a.s) sözlerini ve peygamber olarak gönderilmeden önceki, kendi zamanındaki ve daha sonra da müvelledlerin sayılarının artmasıyla dilin bozulmaya başladığı döneme kadar geçen süreçteki Arap dilini kapsamaktadır.”³⁵

Kesretu'l-isti'mâl için önemli olan fasih Arapçada kullanılıyor olmasıdır. Süyûtî'nin yukarıda geçen “Fesahatine güvenilen...” ibaresini zikretmesi kurallar bağlamında fasih dilin asıl olduğunu, Avam dilindeki kullanımların illet değeri taşımadığını belirtmek içindir.

1.4. Kıyas ve Kesretu'l-isti'mâl İlgisi

Kesretu'l-isti'mâl; Arap dilinde ve metinlerde gerek yapı gerek söz dizimi ve gerekse delalet (anlamsal yapı) bakımından önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki nedeniyle kelimelerde birçok değişikliklere ve dile daha kolay ve hafif gelen kullanımlara illet olmaktadır. İlet değeri

³¹ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lugati ve envâ'ihâ* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Arabiyye, 1986), 1/187.

³² Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, 1/573.

³³ Muhammed Hân, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî* (Biskra: Matbaatu Câmiati Muhammed Hayder, 2012), 111.

³⁴ Miftâh, “Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide”, 59.

³⁵ Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*, 48.

bakımından bazen kıyasa göre daha güçlü bir etkiye sahiptir. Abdulfettah el-Hatîb Arapçanın birçok meselelerinde üzerine hüküm bina edilen ölçüler içinde kesretu'l-isti'mâlin diğer illetlere üstün geldiğini belirtmiştir.³⁶ Kıyasla çatıştığı zaman takdim ve tercih edilmekle birlikte gerek kelime yapısı bakımından gerek cümle bilgisi ve semantik bakımından, bir de delâlet bakımından büyük bir etkiye sahiptir. Bu etkisi ve gücü sayesinde illetler kategorisinde en güçlü illetler arasında yer almış, üzerine hüküm bina edilen temel ve fonksiyonel bir sebep, Arap dilinde birçok kelimenin, sözün ve terki bin kullanımı için belirleyici bir illet olmuştur.

Özellikle sarf ve nahiv kurallarının belirlenmesinde temel illet olan kıyasa karşı kesretu'l-isti'mâlin tercih edildiği örnekler bol miktarda görülmektedir. Kıyas, müttarid ve yerleşik nahiv illeti olmasına rağmen kesretu'l-isti'mâl ile çakıştığında nahiv âlimleri kesretu'l-isti'mâli tercih etmişler ve belirledikleri sarf ya da nahiv kuralını üzerine bina etmişlerdir. İbn Cinnî bu durumu ifade ederken “Kıyas ile kesretu'l-isti'mâl çatışırsa kullanımı çok olan kıyasa aykırı olsa bile takdim edilir.” demektedir.³⁷

İbn Cinnî, kesretu'l-isti'mâlin kıyasa göre öncelikli bir illet olması durumuna örnek olarak fasih dil açısından Hicaz lehçesinin Temîm lehçesine göre daha baskın olduğunu söyleyerek bunun illetinin de kesretu'l-isti'mâl olduğunu belirtmektedir. Öyle ki Temîm lehçesi kıyas bakımından öncelikli olmasına rağmen Hicaz lehçesinin daha yaygın olduğu için daha güçlü bir illet olduğunu belirtmiştir.³⁸

Kesretu'l-isti'mâlin diğer illetlere göre, özellikle kıyasa göre öncelikli olmasının temel nedeni; kelime ve terkiplerin kullanımında en önemli sebeplerin tahfif (telaffuzu hafifletme) ve teshil (kolaylaştırma) dır.

Ali Ebu'l-Mekârim (öl. 2015) kesretu'l-isti'mâlin tahfif yönünü açıklarken dil terkiplerine bağlı kalınmakla birlikte zor ve ağır olan kullanımların terk edilerek kolay olanın tercih edildiğini ve buna sebep olarak dilin zor olanı bırakıp kolay ve hafif olana meylettiğini gerekçe olarak göstermektedir.³⁹

İbn Yaş (öl. 643/1245), kesretu'l-isti'mâlin tahfif nedeniyle illet oluşunu şöyle açıklamaktadır: “Kesretu'l-isti'mâl kelimelerde değişiklik meydana getirmede etkilidir. Araplar *أَيْ شَيْءٍ* demek yerine *أَيْشٍ* demektedirler. Bu gibi değişiklikler tahfif nedeniyle kesretu'l-isti'mâl ile olmaktadır.”⁴⁰

Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) kasem cümlelerinde fiilin hazfedilmesinde tahfif için kesretu'l-isti'mâl illetini açıklarken *أَقْسَمُ بِاللَّهِ* yerine fiilin hazfedilmesiyle *بِاللَّهِ* kelimesinin kullanımını örnek vermiştir.⁴¹

1.5. Şâz / Killet/ Nüdet ve Kesret'in Sınırları

Bu kadar öneme ve kıyasla çatıştığında takdim edilecek bir etkiye sahip olan kesretu'l-isti'mâlin nasıl tespit edildiği ve neye göre, hangi ölçüye göre “kesret” olduğuna hükmedilmesi konusu bu araştırmanın önemli noktalarından birisidir. Bu problem yalnızca “kesret” le ilgili değildir. Kullanım sıklığı hangi kriterlere göre belirlenmektedir?

Bu çalışmanın en önemli yönlerinden birini oluşturan sık kullanım oranının tespiti problemi ve bu problemin çözüm önerileri bu güçlü illetin bünyesinde var olan müphemliği (belirsizlik) kaldırmada bir adım olabilir. Özellikle belirtilmesi gereken nokta şudur ki bunun

³⁶ Muhammed Abdulfettah el-Hatîb, *Davâbitu'l-fikri'n-nahvî* (Kahire: Dâru'l-Beşâir, 2006), 1/542.

³⁷ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 1/124.

³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/125.

³⁹ Ali Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî* (Kahire: Dâru Garîb, 2007), 162.

⁴⁰ Ebu'l-Bekâ İbn Ye'îş, *Şerhu'l-Mufasssal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4/102.

⁴¹ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi'l-ilmî'l-Arabiyye* (Mısır: Matbaatu't-Tekaddüm, 1323), 344.

“illet” oluşunda ve diğer illetlere göre daha güçlü olmasında bir problem yoktur. Problem olan konu bu illetin sınırlarının belirsizliğidir.

Kesretu’l-isti‘mâl üzerine görüş bildirmiş âlimlerin eserlerinde kesretin veya kılletin sınırlarını ortaya koyan sağlam bir ölçü, nesnel bir kıstas bulunmamaktadır. Bu durum onu illet yönünün güçlülüğüne rağmen sınırlarının belirsizliğine yol açmıştır. Bu konuda belli bir ölçü ortaya konulmamıştır.

Bir şeyin çokluk veya azlık sınırları sayısal verilere dayanılarak tespit edilebilmektedir. Çünkü çok ya da az kavramı miktarla ve özellikle de sayısal ölçümle mümkündür. Ancak söz konusu dilsel kullanımlar olunca sayısal verilerin elde edilmesi zor olmaktadır. O dili konuşan insanların kullanımındaki (istimal) kesreti, kılleti, nüdreti tespit zordur. O hâlde bu terimler neye göre belirlenmiştir? Hangi ölçüye göre bir kullanım için kesir, kalil, nâdir veya şâz hükümleri verilmiştir? Sarf ve nahiv kitaplarımızda sık sık karşılaştığımız bu terimlerin sınırları nelerdir?

Bu terimlerin sınırlarını tespit etmede kemiyet (sayısal ölçü) en temel ölçüdür. Fakat belirgin ve üzerine görüş birliğine varılmış bir formül tespit edilmemiştir. Ali Ebu’l-Mekârim, erken dönem metinlerinin kemiyet bakımından, azlık - çokluk yönünden sağlam bir ölçü ortaya koymadığını, bu terimlerin sınırlarını belirleyen dakik ölçülerin bulunmadığını belirterek bu probleme dikkat çekmiştir.⁴² Bu terimler iki ana başlık altında değerlendirilebilir:

Azlık bakımından: Kalîl, nâdir, şâz

Çokluk bakımından: Muttarid, şâ’î, gâlib, kesîr.⁴³

Araştırmamız sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda en çok kaynak gösterilen görüş İbn Hişâm’ın (öl. 761/ 1360) tasnifi ve tanımlamalarıdır. Süyûtî’nin naklettiğine göre İbn Hişâm; nahivcilerin gâlib, kesîr, nâdir, kalîl ve muttarid terimlerini kullandıklarını belirtmektedir. Bunların tanımlarını da şu şekilde yapmaktadır:

Muttarid: Sürekli olan, art arda gelen, kullanımında gecikme olmayandır.

Gâlib: Eşyanın en çoğudur. Ancak muttarid değildir.

Kesîr: Gâlibden daha azdır.

Kalîl: Kesîrden daha azdır.

Nâdir: Kalîlden daha azdır.

İbn Hişâm, bu terimlerin sayısal karşılıklarını da şu şekilde veriyor: yirmi üç sayısına göre; yirmi gâlib, on beş kesîr, üç kalîl, bir ise nadirdir.⁴⁴

Görüldüğü gibi her ne kadar sayısal veriler kullanılmış olsa da bu terimlerin sınırlarının belli olduğu söylenemez. Zira bu sayıların neye göre belirlendiği konusu müphemdir. Verilen sayısal veriler nazarîdir ve örnek bir oranlamadır.

Modern dönemde yapılan araştırmalar da temelde bu oranlamaya dayanmaktadır. Ali Ebu’l-Mekârim, konuyla ilgili olarak İbn Hişâm’ın verdiği örneklerden ve verdiği sayısal oranlardan hareketle kesretin sınırlarının % 70’e ulaştığını, kılletin % 15’e yakın olduğunu belirtmekte ancak net bir sınır çizilemediğini, bu terimlerin çerçeve bakımından birbirinden ayrılması ve birbirleriyle ilişkilerinin belirlenmesi girişimlerinin salt teorik çerçevede kaldığını belirtmiştir.⁴⁵

Kahire Arap Dil Kurumu üyelerinde Muhammed Halefullah Ahmed, İbn Hişâm’ın bu terimleri sayısal ve oransal olarak sınırlarını belirleme çabasını değerlendirirken bunları yüzdelik sistemde şu şekilde ifade etmeye çalışmıştır:

“İbn Hişâm’ın 23 sayısıyla sınırlandığı muttarid (23) son noktayı gösterir ve % 100 demektir. Gâlib (20) yaklaşık % 86 veya % 87’ye karşılık gelir. Kesîr (15) %65 değerini gösterir.

⁴² Ebu’l-Mekârim, *Usûlü’t-tefkîri’n-nahvî*, 238.

⁴³ Ebu’l-Mekârim, *Usûlü’t-tefkîri’n-nahvî*, 238.

⁴⁴ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi’l-lugati ve envâ’iha*, 1/234.

⁴⁵ Ebu’l-Mekârim, *Usûlü’t-tefkîri’n-nahvî*, 238.

*Kalîl (3) ise % 13; nâdir (1) ise % 4,3 derecesini göstermektedir. Dilciler bununla yetinmişler ve en son nüdrete ulaşınca bu konuda şazları ele almamışlardır.*⁴⁶

Burada verilen sayısal ölçüler ve yüzdelik oranları 23 sayısı baz alınarak verilmiştir. Oysa bu sayılar ve oranlar meseleyi açıklamak için yeterli değildir. Öncelikle İbn Hişâm'ın 23 sayısını neye göre seçtiği ve baz aldığı konusunda bir açıklama yoktur. Olsa dahi bu, yukarıdaki terimlerin sınırlarını bilimsel olarak tespit etmede bize sağlam bir ölçü vermemektedir. Klasik ve modern sarf ve nahiv kaynaklarında geçen bu terimlerin sınırlarını tespit etmemiz de mümkün olmamaktadır.

Bu terimlerin sınırlarının belirsizliği nedeniyle tanımları da belli bir ölçü ve sınıra dayanmamaktadır. İbn Hişâm'ın tanımlarında olduğu gibi diğer tariflerin kapalılığı devam etmektedir. Örnek olarak Radî el Esterâbâdî (öl. 688/1289'dan sonra) İsim Bâbları bölümünde صَعْفُوق isminin فُعْلُول vezninde gelmesinin nâdir olduğunu, nâdirin de kıyasa uygun olsa bile az demek olduğunu belirtmiş, şâz'ın da çok olsa bile kıyasa aykırı olan kullanım olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Burada kullanılan "az" miktarının sınırı belirsizdir.

Görüldüğü üzere gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde bu terimlerin sınırları için belli ve görüş birliğine varılmış bir ölçü ortaya konulmamıştır ya da konulamamıştır. Nitekim Kahire Arap Dil Kurumunun aldığı karara göre; kadim sarf ve nahiv âlimlerinin kullandığı kıyas, asıl, muttarid, gâlib, kesîr, bâb, kaide terimleri kurallara delalet etmeleri bakımından eş anlamlı kelimelerdir.⁴⁸

Bu karara göre; karar metninde geçmeyen ve azlık bildiren kalîl, nâdir, ender ... kelimeleri de eş anlamlı olmaktadır. Arap Dil Kurumunun bu kararı, bu terimler konusunda bilimsel bir sınırlandırma yapmanın mümkün olmadığını göstermektedir. Çünkü bu terimler, kaynaklarda farklı anlamlar ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Ancak elde sağlam bir ölçünün olmaması ve sınırlarının tespitinin güçlüğü nedeniyle çokluk ifade eden terimler kendi arasında, azlık ifade eden terimler de kendi arasında eş anlamlı olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bunları birbirinden net bir şekilde ayırmak, her biri için açık ve belirgin ölçüler koymak mümkün görülmemektedir. Bazen bir kuralı ifade ederken sebep olarak gösterilen illetler eş anlamlı olarak kullanılmışlardır.

Örnek olarak, Asmaî'nin (öl. 216/ 831) زوج kelimesinin tenisini kabul etmediği rivayet edilmiştir. Abede b. et-Tabîb'in (ö. 45/ 665)

فَبِكَيِّ بَنَاتِي شَجُوهُنَّ وَ زَوْجَتِي وَ الْأَقْرَبُونَ إِلَيَّ ثُمَّ تَصَدَّعُوا⁴⁹

*Kızlarım kederinden ağladı, karım da bana en yakın olanlar da...
Sonra da dağılıp gittiler.*

Beytinde geçen زَوْجَتِي (karım) müennes ismini "nâdir" olarak görmüş, onun dışındakiler ise "kalîl" olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁰ Burada vurgulanan زوج isminin müennesinin az (kalîl) oluşudur. Asmaî buna nâdir derken diğerleri kalîl demiştir. Bu iki terimin arasını ayıran net bir ölçü olmadığı ve aynı durum farklı terimlerin kullanılıyor olması sonucu değiştirmemektedir. Bu da زوج'in müennesinin az oluşudur.

⁴⁶ Miftâh, "Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide", 18.

⁴⁷ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 4/4.

⁴⁸ Miftâh, "Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide", 19.

⁴⁹ Yahyâ el-Cubûrî, *Şi'ru Abede b. et-Tabîb* (Mısır: Dâru't-Terbiyye, 1971), 30.

⁵⁰ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 239.

İsti‘mâlin azlık (killet) veya çokluk (kesret) ifade etmesinde bilimsel olarak net bir ayırım söz konusu değildir. Sayısal olarak bir ölçü koymak ve bu ölçüye göre kural belirlemek dil bilimi açısından mümkün olmamaktadır. Bunun birçok sebebi vardır. Bir kelimenin kullanımının çok ya da az olduğunu belirlemek için o dili fasih olarak konuşan insanların kaçının bu kelimeyi kullandığını – hem de her bir kelime için- sayısal olarak tespit etmek mümkün değildir.

Kesret (çokluk) ve killet (azlık) terimleri ve kıyas dışı şâz terimlerini birbirinden en azından delâlet bakımından ayırabiliriz; ancak bunlara bağlı olarak ortaya çıkan nüdret (çok az olma), ender (daha az olma), şâ‘î (yaygın), gâlib (genel kullanım), ekser (daha çok) terimlerini birbirinden delalet bakımından bile ayırmak zordur. Zira azlık ve çokluk terimleri türevleriyle beraber artık eş anlamlı kabul edilmektedir.

Kesret veya killet terimleri ile bunların türevlerini ele alan kaynaklarda başvurulmuş temel görüş İbn Hişâm’ın 23 sayısını baz alarak tarif ve tasnif ettiği görüşüdür. Fakat bu terimleri açıklamak için yapılan tarif ve tasnifler açık değildir. İbn Hişâm’ın bu terimleri açıklamak için kullandığı metot bunların sınırlarını tespit etmede sağlam bir ölçü vermemiştir. Zira bu bağlamda öne sürülen sayısal verileri uygulamak çok zordur. Zaten kadîm dilciler de kesret, nâdir, kalîl ... hükümlerini verirken böyle bir sayısal veri kullanmamışlardır. Bir söz, terkip ya da kelimenin kullanım şeklinin illetini belirlerken “Şu kadar insan kullandığı için kesirdir, şu kadar insan kullandığı için kalîldir.” gibi nesnellik ifade eden bir ibare bulunmamaktadır.

Buradaki asıl problem; nahiv âlimlerinin neye göre bu kadar çok ve farklı hükümler verebildikleridir! Modern dönemde öne sürülen bu terimlerin iç içe geçmiş olması ve sınırlarının belirsizliği görüşünü, ayrıca Kahire Arap Dil Kurumunun bu terimlerin eş anlamlı olduğu kararını da dikkate aldığımızda meselenin hâlâ belirsizliğini koruduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla şâz, killet, nüdret ve kesret terimleri için sayısal olarak sınırlandırma yapmak ve bu konuda sayısal bir ölçü tespit etmek mümkün değildir.

Bu konuda yapılan bütün tahdit (sınırlandırma) girişimleri müphem kalmıştır. Dolayısıyla bütün tarif ve tasniflerde iki belirleyici etken olduğunu düşünüyoruz:

1. Fasih dil konuşanların uygulamaları ve fasih Arapçanın kaynaklarındaki dilsel veriler
2. Nazarîlik (kuramsallık) ve takrîbîlik (yaklaşıklık)

Bu konuda sayısal verilerin değil, yukarıda tespit ettiğimiz etkenlerin rol oynadığını söyleyebiliriz. Sarf ve nahve ait kuralların tespitinde kullanımın kesir, kalîl, nâdir, ender veya şâz hükümlerinin verilebilmesi için bu esaslara göre değerlendirme yapılabilir. Örnek olarak ابن

kelimesinin iki alem isim arasında vasıf olarak geldiğinde hemzesinin hafzedilmesiyle بن şeklinde kullanımı; fasih dilde ve kaynaklarda, Arapçası mevsuk olanların kullanımlarında nazârî planda çok kullandığına hükmedilmesi sayesinde yerleşik bir kural olarak kabul edilmiştir.

Çokluk veya azlık gösteren terimleri üç ana başlık altında toplamak mümkün:

1. Kesret: Bir kelime, söz ya da terkinin fasih dilde sık ve çok kullanılması nedeniyle bu kullanımlar hakkında “kesir” hükmü verilmektedir.

2. Killet/ Nüdret: Bir kelime, söz ya da terkinin kullanım şeklinin Arapçası mevsuk olan Arapların dilinde az kullanılması nedeniyle böyle bir kullanım için az ya da çok az kullanılır hükmü verilmektedir.

3. Şâz: Bu terim aslında doğrudan doğruya kıyasla alakalı bir terimdir. Kıyasa aykırı olan ve kaide dışına çıkan kullanımlar için bu terim kullanılmaktadır. Fakat kaide dışı da olsa Arap dilinde var olan kimi kullanımlar şâz olarak gelir.

Bu üç terime bağlı olarak da diğer terimlerin ismi belirlenmiştir. Çokluk ve azlık oranları bakımından gâlib, şâ‘î, ender, ekall gibi terimlerin isimleri de bu bağlamda verilmiştir. Ancak

hiçbiri için belli bir ölçü konulmamıştır. Bütün bu adlandırma ve hükümler **nazarî** ve **takribî** bir yaklaşımla verilmiştir.

2. Nahiv Ekollerinin Kesretu'l-isti'mâle Yaklaşımları

Nahiv çalışmalarının nerede, nasıl ve kim tarafından başlatıldığı ve ilk tedvin aşamaları konusunda ihtilaf olmakla birlikte genel kabul edilen görüş, bu çalışmaların Ebu'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/ 688) ile başladığı yönündedir.

Arap dilbiliminin ilk nüveleri, kuruluşu ve dil ekollerinin oluşumu hicrî birinci asra tekabül etmektedir. Basra ve Kûfe şehirlerindeki dilciler iki temel dil ekolü olan Basra ve Kûfe ekollerinin temellerini atmışlardır. Her iki ekol de çalışmalarında semâ' (fasih dilin sözlü olarak nakli) ve kıyasa dayanmaktadır. Ancak Basra ekolü görüşlerine delil gösterdikleri dil malzemelerini fasih Araplardan almakta titiz davranmışlardır. Şâz veya nâdir kullanımları değil, sık ve çok kullanımları kıyaslarına delil olarak almışlardır. Kûfe ekolü ise semâ' yoluyla gelen dil malzemelerini seçmede kesret şartını aramayıp şâz da olsa her türlü kullanımı delil olarak almışlardır.⁵¹

Basra ve Kûfe ekollerinin ortaya koyduğu esaslar daha sonra her iki ekolün mezcedilmiş hâli olan Bağdat dil ekolünün, sonra da Mısır ve Endülüs ekollerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Bu ekollerin kısaca özelliklerinden bahsettikten sonra kesretu'l-isti'mâl konusundaki yaklaşımlarını inceleneyecektir.

2.1. Basra Ekolü ve Kesretu'l-isti'mâle Yaklaşımları

Basra; Kays ve Temîm gibi fasih Arapça konuşan kabilelerin yaşadığı bölge olması, hitabet ve şiir yarışmalarının düzenlendiği Mirbed panayırına ev sahipliği yapması gibi sebeplerle ilk dilsel çalışmaların yapıldığı yer olmuştur.⁵²

Basra dil ekolünün kurucusu kabul edilen Ebû Esved ed-Düelî hem bu ekolün hem de Arap dilinin ilk nahivcilerinin yetişmesinde rol oynamıştır. En meşhur öğrencileri Anbes b. Ma'dân (öl. 100/ 718'den sonra) ve Yahyâ b. Ya'mer'dir (öl. 129/ 746). Daha sonra İsâ b. Ömer es-Sekafî (öl. 149/ 776) *Kitâbu'l-Câmî* ve *Kitâbu'l-Mükemmel* adlı eserleri yazmış ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Nahiv ilmini sistematik hâle getiren ve ilk terminolojisini kuran, ilk Arapça sözlük olan *Kitâbu'l-Ayn*'i kaleme alan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî de (öl. 175/791) bu ekole mensuptur. Arap dilinin en önemli âlimlerinden birisi olan "Sîbeveyhi" adıyla bilinen Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber (öl. 180/796) Arap dilinin temel kaynaklarından olan *el-Kitâb*'ın müellifidir.

Bu ekolün diğer önemli bir temsilcisi, Sîbeveyhi'nin talebesi olan ve hocasının eserini okutarak onu ilim dünyasına kazandıran, farklı görüşleriyle Kûfe ekolünün oluşmasında etkili olan "Ahfeş" lakabıyla bilinen Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade'dir (öl. 215/830 [?]).⁵³

Basra ekolünün diğer meşhur nahivcileri şunlardır: Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed (öl. 210/825 civarı), Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824 [?]), Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (öl. 216/831), *Kitabu'l-Muhtasar fin-nahv* ve *Kitabu'l-Ebniye*'nin müellifi Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (öl. 225/840), Ebû Osman el-Mâzinî (öl. 249/863), Müberred'in talebesi ve *Kitabu Şerhi ebyâti Sîbeveyhi*, *el-Muhtasar fi'n-nahv*, *Kitabu Ma yansarifu ve ma la yansarifu* ve *Kitâbu'l-İştikâk*'ın müellifi Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* ve *Kitâbu Elifâti'l-vasl ve'l-kat'* adlı eserin sahibi İbnü's-Serrâc (öl. 316/929), İbn Düreyd'in talebesi Ebû Saîd es-Sîrâfî (öl. 368/979).

Basra ekolüne mensup âlimler kesretu'l-isti'mâlî temel nahiv illetlerinden biri olarak görmüşler ve hüküm bina ederken bu dil olgusunu da dikkate almışlardır. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*'ında kuralları açıklarken sık sık kesretu'l-isti'mâl illetine baş vurmuştur. Örnek olarak

⁵¹ Çetin, "Arap", Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 3/296.

⁵² Durmuş, "Nahiv", 32/302.

⁵³ Mustafa Ruhi Şirin, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", *RTEÜ SBE. Dergisi* 1/1 (2015), 188.

بن/kelimesinden tenvînin hazfı hakkında “بن/kelimesiyle vasfedilen bir mütemekkin isim (İsim olmada eksikliği bulunmayan) bir başka mütemekkin isme veya künyeye ya da اُم ismine izafe edilirse tenvini hazfedilir. Bunun nedeni kıyas değil, kesretu’l-isti’mâldir.”⁵⁴ şeklinde açıklama yapmaktadır. Müberred, medih (övgü) fiili olan نَعِم ve zemm (yergi) fiili olan نَيْس’in aslında نَعِم ve نَيْس şeklinde olduğunu, fakat kesretu’l-isti’mâl sebebiyle tahfif ile نَعِم ve نَيْس’ye dönüştüğünü belirtmiştir.⁵⁵ Halîl b. Ahmed هَلَم kelimesinin tenbih için gelen هَا ile هَلَم kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu, bunun da kesretu’l-isti’mâl illeti sebebiyle bu şekilde kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁶

2.2. Kûfe Ekolü ve Kesretu’l-isti’mâl Yaklaşımları

Kûfe ekolünün oluşumunda bazı dilsel konularda Basralı dilcilere muhalefet eden âlimler etkili olmuştur. Bunlardan Ebû Ca’fer er-Ruasî (öl. 170-193/787-809?) önderliğinde başlayan dil çalışmaları bu ekolün ortaya çıkışını sağlamıştır. Kûfe ekolünün temel özelliklerini belirleyen kişi, *Kitâbu’l-Mesâdir* adlı eseriyle bilinen lügat, nahiv ve kıraat âlimi olan Ali b. Hamza el-Kisâî’dir (öl. 189/ 805).⁵⁷ *el-Mufaddaliyyât* isimli antolojik eseri bulunan Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794 [?]), Kisâî’nin talebelerinden Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), *Kitâbu’l-luga* adlı eserin sahibi Ebû Amr eş-Şeybânî (öl. 213/828 [?]), İbnü’s-Sikkîti diye bilinen lügat ve nahiv âlimi Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk (öl. 244/858); *el-Mecâlis*, “Sa’leb” adıyla bilinen Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (öl. 291/904), Sa’leb’in talebelerinden olan ve *Kitâbu’l-Ezdâd*, *Kitâbu’l-Maksûr* ve *’l-Memdu’d* gibi eserleri bulunan Ebû Bekr b. el-Enbârî (öl. 328/940), Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris (öl.395/ 1004) Kûfe ekolünün en önemli temsilcileridir.⁵⁸

Kûfe ekolünün kesretu’l-isti’mâl anlayışına gelince; onların hüküm bina ederken ve kıyasta ister şâz olsun ister kalîl olsun Araplardan gelen her derecedeki dil malzemesini yeterli gördüklerini anlıyoruz. Oysa Basra ekolünün bu konuda daha titiz davrandığını ve kesretu’l-isti’mâl dayanan bir hüküm verirken şâz ve kalîl olan kullanımlara itibar etmediklerini görmekteyiz.⁵⁹

Bu konuda şu önemli noktayı vurgulamamız gerekmektedir: Kûfe ekolünün kesretu’l-isti’mâl’in illet oluşu konusunda Basra ekolü ile bir farkı bulunmamaktadır. Her iki ekole göre de kesretu’l-isti’mâl muteber bir illettir. Fark şudur ki; Basra ekolü kıyası ve kesretu’l-isti’mâlî şâz ve kalîl olana tercih ederken, Kûfe ekolü bunlar arasında öncelik sırası gütmenden az da olsa kıyasa aykırı da olsa Araplardan gelen her kullanımın üzerine hüküm bina edebilmişlerdir.

Kûfe ekolünün kesretu’l-isti’mâl konusundaki yaklaşımlarına örnek olarak Ferrâ يَوْم kelimesini merfu okumuş ve irabı hakkında “ref hâli Arap kelimasında ekserdir.” demiştir.⁶⁰ Ferrâ, istifhâm için kullanılan كَم isminin teşbih için kullanılan ك ile istifham مَا’nın birleşmesiyle oluştuğunu, bu durumu açıklarken de bir harfin, istifham مَا’sı ile bittiğinde

⁵⁴ Osman b. Kanber es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1977), 3/505.

⁵⁵ Ebu’l-Abbâs Muhammed el-Müberred, *Kitâbu’l-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalik el Udeyme (Kahire: Lecnetu İhyâi Turâsi’l-Arabi, 1994), 2/144.

⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/529.

⁵⁷ Şevki Dayf, *el-Medârisu’n-nahviyye* (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1968), 172.

⁵⁸ Dayf, *el-Medârisu’n-nahviyye*, 28-36.

⁵⁹ Miftâh, “Kesretu’l-isti’mâl beyne sihhati’n-nassi ve mukteda’l-kâ’ide”, 26.

⁶⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’an*, thk. Abdulfettâh İsmail Şibli (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1976), 3/226.; Ayrıca bkz. Cerâdât, *et-Ta’lîlu bi-kesreti’l-isti’mâl*, 221.

elifin hazf olduğunu, mim'in sonunun da kesretu'l-isti'mâl nedeniyle sâkin olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Kûfe ekolünün esaslarını tespit eden Kisâî, fâilin hazfını bazı durumlarda caiz görmüş, tenazu (iki âmilin bir ma'mule tesiri ve hangi âmilin amel etmede öncelik sahibi olduğu konusu) konusunda da fâilin hazfını vacip görmüş, bu hükümleri de kesretu'l-isti'mâl illetine dayanarak verdiği rivayet edilmiştir.⁶²

2.3. Bağdat Ekolü ve Kesretu'l-isti'mâle Yaklaşımları

İlk zamanlar Basralı ve Kûfeli âlimleri takip eden Bağdatlı dilciler daha sonra bu iki ekolün görüşlerini mezcederek yeni bir anlayış ortaya koymuşlardır.⁶³ Bağdat ekolünün ilk temsilcisi sayılan İbn Keysân (öl. 320/932 [?]) hem Basralı Müberred'den hem de Kûfeli Sa'leb'den ilim okumuş ve bu iki âlimin görüşlerini kendinde birleştirmiştir. Böylece Bağdat dil ekolünün de temellerini atmıştır. İbn Keysân, *Kitâbu'l-kâfi fi'n-nahv*, *Kitâbu't-tesârif*, *Kitâbu'l-Muhtâr fi 'ileli'n-nahv* eserlerini telif etmiştir.

Arap dili ve edebiyatında Müberred ve Sa'leb'in talebesi olan, çeşitli ilim dallarında birçok eser telif etmesine rağmen günümüze sadece *el-Maksûr ve'l-memdûd*, *Mes'eletu's-Subhân* adlı eserleri ulaşan Niftevehy lakabıyla meşhur Ebû Abdullah İbrahim b. Muhammed (öl. 323/935) bu ekolün en önemli temsilcilerinden biridir.⁶⁴ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâî (öl. 337/949) Basralı nahivci Ebû İshâk İbrahim ez-Zeccâî'nin (öl. 311/923) talebesi olduğu ve uzun süre derslerine devam ettiği için Zeccâî adıyla meşhur olmuştur. Aynı zamanda Nifteveyh'ten Arap dili ve edebiyatı dersleri de almıştır. *el-Cümelu'l-kübrâ* adlı eseri üzerine 120'den fazla şerh yazıldığı rivayet edilmiştir.⁶⁵

Ebû Ali el-Fârîsî de (öl. 377/987) Bağdat ekolünün en önemli dilcilerinden biridir. O da Basralı âlimlerden İbnü's-Serrâc (öl. 316/929) ve İbn Düreyd'den (öl. 321/933) ders almış ve "İmâmu'n-nuhât" lakabıyla tanınmıştır.⁶⁶ Bu ekolün diğer bir önemli ismi de Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'dir (öl. 392/1002). *el-Hasâis*, *Kitâbu't-tasrîfi'l-mülûkî*, *el-Lüma* ve *el-Muhtesib* gibi eserleri vardır.⁶⁷

Bağdat ekolünün temsilcilerinden birisi de *en-Nemûzec*, *el-Mufasssal*, *el-Keşşâf*, *Esâsu'l-Belâga* adlı eserleriyle meşhur olan Zemahşerî'dir. O, hem Bağdat ekolünün hem de bütün Arap dili ve belâgatı tarihinin büyük âlimlerinden birisidir.⁶⁸

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafları ele aldığı *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* adlı eserin sahibi Enbârî, nahiv ve kıraate dair eserleriyle bilinen Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (öl. 616/1219), Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı üzerine yazdığı *Şerhu'l-Mufasssal* adlı eseriyle bilinen Ebu'l-Bekâ İbn Yaîş (öl. 643/1245), İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleri üzerine yazdığı şerhlerle bilinen Necmeddîn Muhammed b. el-Hasen er-Radî (öl. 686/ 1288) bu ekolün en önemli temsilcileri arasındadır.⁶⁹

Bağdat ekolünün kesretu'l-isti'mâle yaklaşımının özellikle İbn Cinnî'nin eserlerinden hareketle Basra ekolüne daha yakın durduğunu söyleyebiliriz. İbn Cinnî'nin kıyasla kesretu'l-

⁶¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî (Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1955), 1/466.

⁶² Miftâh, "Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide", 73.

⁶³ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 245.

⁶⁴ Şirin, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", 191.

⁶⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 152.; Ayrıca bkz. Musa Yıldız, "Zeccâî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 175-176.

⁶⁶ Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Düreyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88-90.

⁶⁷ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/397-400.

⁶⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 283.

⁶⁹ Şirin, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", 191-192.

isti‘mâlin çatışması hâlinde kesretu’l-isti‘mâlin öncelikli olduğu yönündeki yaklaşımı⁷⁰ hatta kıyasa aykırı olsa bile illet olarak belirleyici olduğunu vurgulaması önemlidir. Kesretu’l-isti‘mâl konusundaki titizlikleri bilinen Basralı âlimlerin bile bu yönde bir açıklamaları olmamıştır. Gerek Sîbeveyhi gerek Ahfeş ve diğer Basralı dilciler kesretu’l-isti‘mâli eserlerinde çokça zikretmişler; ancak İbn Cinnî’nin açıklamasında olduğu gibi ağırlığını ve etkisini vurgulayan bir açıklama yapmamışlardır.

Bağdat ekolüne mensup dilcilerin eserlerinde bu illet çokça zikredilmiştir. Hatta Bağdat ekolünün imamları Basra ekolünün imamlarından -Sîbeveyhi hariç- daha fazla bu illeti kullanmışlardır. İbn Cinnî’ye göre iki lafızdan biri ötekini kesret bakımından geçerse diğerine göre daha fasih olur.⁷¹ Burada İbn Cinnî, kesreti fesahatin de belirleyicisi olarak görmektedir.

İbn Yaîş, *لولا* dan sonra gelen ismin ibtida ile ya lafzen ya da mahallen merfu okunacağını, zahir isim gizlenince onun yerine merfu munfasıl zamir bulunacağını belirterek (*لولا أنت*) kıyasın bu yönde olduğunu, aynı zamanda bu kullanımın kesret olduğunu söylemiştir.⁷²

Zemahşerî, nidâ konusunda *يا عبد الله* derken aslında *أعني عبد الله* demek istediğini ancak kesret nedeniyle fiillerin düşerek ona bedel olmak üzere *ي* nidâ harfinin geldiğini söylemiştir.⁷³

Gerek İbn Cinnî’nin açıklamaları gerekse Zemahşerî, İbn Yaîş, Ebû Ali el-Fârisî gibi nahivcilerin eserlerinde bu illeti çokça kullanmaları ve üzerine hüküm bina etmeleri, şâz veya kalil kullanımlar konusunda Kûfeliler gibi düşünmemeleri Bağdat ekolünün Basra ekolüne yakın olduklarını göstermektedir.

2.4. Endülüs Ekolü ve Kesretu’l-isti‘mâle Yaklaşımları

Endülüslü dilciler müstakil eser yazmak yerine önceki âlimlerin eserlerine şerh yazma konusunda ön plana çıkmaktadır. Büyük oranda doğuda yazılan Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ı, Zeccâcî’nin *el-Cümel fi’n-nahv* ve Halîl b. Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn* gibi eserlere şerh ve talikler yazmışlardır.⁷⁴

Endülüs ekolünün ilk temsilcisi Kûfeli âlimlerden Kisâî ve Ferrâ’nın talebesi, Kûfeli âlimlerin kitaplarını Endülüs’e getirip okutan ve nahiv çalışmalarını başlatan Cûdî b. Osman el-Mevrûrî’dir (öl. 198/ 813). Müberred ve Câhiz’in (öl. 255/869) talebesi Ebu’l-Yüsr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî de (öl. 298/ 910) bu ekolün ilk temsilcilerindendir. Nahiv, lügat ve şiir alanında otorite olan Ebû Ali el-Kâlî (öl. 356/967) Endülüs’te dil alanında çığır açmıştır. Basra ekolüne yakın duran Kâlî, *Kitâbu’l-ef’âl ve tesârîfihâ* adlı eserin müellifi İbnü’l-Kûtiyye (öl. 367/977) ile *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn* kitabının müellifi Ebû Bekir ez-Zübeydî’nin (öl. 379/989) yetişmesinde rol oynamıştır. Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ’ el-Kurtubî (öl. 592/1196), “Şelebîn” lakabıyla meşhur olan ve *et-Tevti’e fi’n-nahv* ile *Şerhu’l-Mukaddimetü’l-Cezûliyye* adlı nahiv kitaplarını yazan Ebû Ali Ömer b. Muhammed (öl. 645/ 1196), Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-İdâh*’ını şerh eden İbnü’l-Hişâm el-Hadravî (öl. 646/ 1249), Şelebîn’in talebesi ve Zeccâcî’nin *el-Cümel*’i üzerine üç şerh yazan İbn Usfûr el-İşbîlî (öl. 669/1270) bu ekolün en önemli temsilcileridir.⁷⁵

Endülüs ekolü yetiştirdiği dilciler bakımından parlak bir yere sahiptir. Zira *el-Elfîyye* adlı bin beyitlik manzum bir sarf-nahiv eserinin, *Şerhu’l-Kâfiyye*, *et-Teshîl*, *Şerhu’t-Teshîl*, üç

⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/174.

⁷¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98.

⁷² Ebu’l-Bekâ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal* (Mısır: İdâretü’l-Tibâati’l-Munîriyye, ts.), 1/128.

⁷³ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/128.

⁷⁴ Dayf, *el-Medârisu’n-nahviyye*, 228.

⁷⁵ Dayf, *el-Medârisu’n-nahviyye*, 306. ; Ayrıca bkz. Şirin, “Nahiv İlmi ve Ekolleri”, 193.

bin beyitlik *el-Kâfiyetü's-Şâfiye* eserlerinin sahibi İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1274),⁷⁶ *el-Mukaddimetu'-Âcurrûmiyye* adlı meşhur eserin müellifi İbn Âcurrûm (öl. 723/1323) da yine Endülüs ekolüne mensuptur.⁷⁷ Türkçenin ilk dilbilgisi kitabı olan *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* eserinin müellifi ve “Emîru'l-müminîn fi'n-nahvi ve'l-lisâni'l-Arab” ünvanı ile anılan Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) de yine bu ekolün yetiştirdiği önemli bir isimdir.⁷⁸

Endülüslü dilciler de diğer ekollerde olduğu gibi kesretu'l-isti'mâlî hüküm bina etmede temel nahiv illetlerinden birisi olarak kabul etmişlerdir. Örnek olarak İbn Usfûr, kullanımı çok olan dil olgularının gâlib ya da asıl olarak kabul edilmesi hakkında “Bir kelimenin iki şeklinden kullanımı çok olan asıl kabul edilir. Diğeri ise asıl olanın maklubu (değişigi, dönüştürülmüşü) kabul edilir. Örnek; لَعْمَرِي (ömrüme yemin olsun) ve وَرَعْمَلِي sözleri gibi. Burada لَعْمَرِي nin kullanımı ekserdir, bu nedenle onu asıl sayıyoruz.”⁷⁹ demiştir.

Süyûtî'nin naklettiğine göre İbn Usfûr; أَيْنَ، ثُمَّ، / kelimeleri ancak kesret sebebiyle feth üzere mebni olurlar, diyerek bu konudaki illetin kesretu'l-isti'mâl olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ İbn Mâlik meşhur *el-Elfiyye*'sinde birçok örnek vermektedir:

وَيَحْذِفُونَهَا وَيَبْقَوْنَ الْخَبَرَ ... وَبَعْدَ إِنْ وَلَوْ كَثِيرًا إِذَا اشْتَهَرَ⁸¹

(*Kâneyi ismiyle beraber*) *لَوْ* ve *إِنْ* 'den sonra hazfederler ve haberi bırakırlar. Bu çoktur ve yaygındır.

Bu örnekte İbn Mâlik, *كَانَ* nin ismiyle beraber hazf olup haberinin kaldığını, bu durumun *لَوْ* ve *إِنْ* kelimelerinden sonra çokça bulunduğunu belirtmiştir. Başka bir örnekte de şu beyti vermiştir:

وَشَاعَ نَحْوُ خَافَ رَبَّهُ عُمُرٌ وَشَدَّ نَحْوُ زَانَ نُورُهُ الشَّجَرُ⁸²

Ömer Rabbinden korktu, örneği yaygındır (*kesret*). Nuru (mecazen çiçek) ağacı süslemiştir ise şazdır.

Bu örnekte ise İbn Mâlik, fâile ait bir zamiri içeren mefulün kesret sebebiyle failin önüne geçebileceğini belirtmektedir. Beyitte görüldüğü üzere *عُمُرٌ خَافَ رَبَّهُ* cümlesinde meful, failin önüne geçmiştir. Zira fâil her ne kadar lafzen geride olsa da fiile bitişik olmada rütbe bakımından öndedir.

Endülüslü dilciler de kesretu'l-isti'mâlî temel illetlerden biri olarak kabul edip eserlerinde kuralları açıklarken kullanmışlardır. Bu ekol de Kûfe ekolünün dışındaki diğer ekoller gibi yine Basra ekolünün usulüne uygun hareket etmişlerdir. Zira verdikleri örneklerin fasih dilden örnekler olması ve yaygın kullanımı esas almaları bunu göstermektedir.

2.5. Mısır Ekolü ve Kesretu'l-isti'mâlî Yaklaşımları

Mısır'da dil çalışmaları Kur'an-ı Kerîm'in zabtı ve okunuşu yoluyla erken dönemlerde başlamıştır. Böylece özellikle Fustat (Eski Kahire) ve İskenderiye gibi tarihî şehirlerde âlimler Arapçanın kurallarını ders vermeye başlamışlardır. Bu âlimlerden ilki Ebû Esved ed-Düelî'nin

⁷⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 309.

⁷⁷ Hulusi Kılıç, “İbn Âcurrûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/295-296.

⁷⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 326.

⁷⁹ Ebu'l-Hasen İbn Usfûr, *el-Mumti fi't-Tasrîf*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979), 2/617. Ayrıca bkz. Miftâh, “Kesretu'l-isti'mâl beyne sihhati'n-nassi ve mukteda'l-kâ'ide”, 33.

⁸⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, 1/332.

⁸¹ Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *el-Elfiyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 35.

⁸² İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 49.

talebelerinden Abdurrahman b. Hüzmüz'dür (öl.117/ 735).⁸³ Vellad b. Muhammed et-Temîmî (öl.263/ 876) Basra asıllı olup Mısır'da yetişmiş, Irak'a gidip Halil b. Ahmed yanında ilim okumuştur. Daha sonra Mısır'a dönmüş ve hocasının yazdığını notları ders olarak vermiştir. Doğu'da aldığı eğitimi ve nahiv kitaplarını Mısır'a taşıyarak ilk nahiv derslerini veren kişi olduğu bilinmektedir.⁸⁴ Basra ekolünde Müberred ile Kûfe ekolünden Sa'leb'den ders okumuş, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını şerh eden ve Küçük Ahfeş lakabıyla bilinen Ali b. Süleyman b. el-Fadl (öl. 316/ 928), *Kitâbu'l-Kâfi* ve *Kitâbu'l-Tuffâha* eserlerini sahibi Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (öl. 338/950), Fâtümîler döneminin nahivcilerinden, *Cevâbu'l-mesâili'l-aşr* eserinin müellifi Ebû Muhammed Abdullah b. Berrî (öl. 582/ 1187), 1021 beyitten oluşan *el-Kâfiye* adlı eseri yazan Ebû Hüseyin Yahyâ b. Mu'tî (öl. 628/1231), *el-Kâfiye* (mensur) ve *eş-Şâfiye* adlı eserlerin müellifi İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) bu ekolün en önemli temsilcileridir.⁸⁵

Mısır ekolünün ve Arap dilinin en önemli isimlerinden bir de İbn Hişâm el-Ensârî'dir (öl. 761/1360). *Mugni'l-lebîb*, *Şüzûru'z-zeheb*, *Katru'n-nedâ*, *Evdahu'l-mesâlik* gibi nahiv ilminin başta gelen kaynaklarının müellifidir. İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sine yazdığı meşhur şerhiyle bilinen Bahaeddin İbn Akîl (öl. 769/1367), İslâmî ilimlerin birçok alanında önemli eserler vermiş olan Süyûtî de bu ekolün aynı zamanda Arap dilinin en önemli isimleridir.

Mısır ekolünün kesretu'l-isti'mâle yaklaşımı da diğer ekollere olduğu gibi en önemli nahiv illetlerinden biri olduğu yönündedir ve bu ekole mensup dilciler de eserlerinde birçok kuralın illeti olarak kesretu'l-isti'mâli kullanmışlardır. Örnek olarak İbn Akîl, *يَكُونُ* fiilinin cezm hâlinde *يَكُ* şeklinde vavın ve nunun hazfıyla söylenmesini açıklarken “Kıyasa göre *يَكُونُ* fiilinden herhangi bir şey hazfedilmez. Burada nunun hazfı tahfif için ve kesretu'l-isti'mâl sebebiyle olduğunu söylemiştir.⁸⁶

Süyûtî, yemin konusunda Allah'ın (c.c) isminden kasem harfinin hazfı için “Kasem harfi ivazsız (hazfedilen harfin yerine başka bir harf gelmeksizin) olarak hazfedilir. Çünkü bir şey çok kullanılırsa onun hazfı zikri gibi olur.” demiştir.⁸⁷ Suyûtî, kesretu'l-isti'mâlin fasih dilin delili olduğunu belirterek “Lafız, Arapçası mevsuk olan fasihlerin dili üzere daha çok konuşulur ve kullanımı daha çoktur.” demiştir.⁸⁸ İbnü'n-Nehhâs, tahzir (uyarı, ikaz cümleleri) babında *أَحْذَرُ* fiilini kesretu'l-isti'mâl illetiyle gizlemenin gerekli olduğunu belirtmiştir.⁸⁹

Mısır ekolünün kesretu'l-isti'mâl üzerine diğer ekollere göre daha çok çalıştıklarını, özellikle tanımlama ve bu illetin sınırlarını belirlemede daha çok çaba sarf ettiklerini söyleyebiliriz.

Özellikle Süyûtî'nin, İbn Cinnî'nin görüşlerini naklederek yaptığı açıklamalar, İbn Hişâm'ın kesretu'l-isti'mâlin sınırlarını sayısal verilerle belirleme çabalarını dikkate aldığımızda Mısır ekolünün kesretu'l-isti'mâli daha sistematik şekilde ele aldıklarını söyleyebiliriz.

Bu bilgiler ışığında şunlar söylenebilir: Bütün dil ekolleri kesretu'l-isti'mâli Arapçanın birçok meselesinde başvurulan en önemli nahiv illetlerinden bir olarak kabul etmişler ve hüküm bina ederken illet olarak kullanmışlardır. Basra ekolünden Sîbeveyhi ve Sîrâfî; Kûfe ekolünden Kisâî, Ferrâ; Bağdat ekolünden Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî; Mısır ekolünden İbn Hişâm, Süyûtî ve İbn Haleveyh; Endülüs ekolünden de İbn Mâlik ve İbn Ufûr eserlerinde kesretu'l-isti'mâli illet olarak kullanan âlimlerden bazılarıdır.

⁸³ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 327.

⁸⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 328.

⁸⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 343.

⁸⁶ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/276.

⁸⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, 1/333.

⁸⁸ Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lugati ve envâ'ihâ*, 1/184.

⁸⁹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, 1/576.

Sonuç

1. Kesretu'l-isti'mâl, fasih bir dil kullanımının sınırını aşarak çokluk derecesine ulaşmasıdır. Bu illet için sarf ve nahiv kaynaklarında *كثير في كلامهم، كثير في لسان العرب، ثبت* gibi birçok başka tabirler de kullanılmıştır. Ancak hepsi de gösterilen kullanımın çok ve yaygın olduğu anlamına gelmektedir.

2. Kesretu'l-isti'mâl, illet değeri ve gücü bakımından diğer illetlere tercih edilmiştir. Bu çalışmanın en önemli sonuçlarından birisi budur. İbn Cinnî'nin kesretu'l-isti'mâl ile kıyasın çatışması durumunda kullanımı çok olanın tercih edildiğini belirtmesi ve bu görüşün yaygın olması bu değeri açıkça göstermektedir.

3. Kesretu'l-isti'mâlin somut bir ölçüsü yoktur. İbn Hişâm'ın sayısal verilerle yaptığı açıklama dışında bir ölçü konulmamıştır. Ancak bu açıklamalar ve sınırlandırmalar belli bir ölçü ortaya koyamamıştır. Bu konuda kuramsallık (hükmü verenlerin nazari değerlendirmeleri) ve takribilik (sayısal net verilerin bulunmaması nedeniyle yaklaşık bir oran belirlemek) dediğimiz iki yol izlendiğini tespit ettik. Zira bir kullanımın kesret, killet, nüdret olması nazari planda ve takribî olarak ele alınıp kabul edilmiştir. Sayısal olarak bir dil olgusunun azlığını veya çokluğunu tespit etmek mümkün değildir.

4. Bu illet hem klasik dönem hem de modern dönem açısından illet değerini korumaktadır. Abduh er-Racihi'nin *Tatbiku'n-nahvi* isimli eserinde kesretu'l-isti'mâl olan kullanımlar buna örnek gösterilebilir. Dolayısıyla modern dönemde karşılaşılan dil ve gramer sorunlarının çözümünde kesretu'l-isti'mâl illetine dayanılarak çözüm aranabilir. Zira bu illet hem geniş bir kullanım alanı sunmakta hem de kıyasa karşı tercih edilebilmektedir.

5. Kesretu'l-isti'mâl bütün dil ekolleri tarafından en güçlü illetlerden biri olarak kabul edilmiş ve kuralların belirlenmesindeki en güçlü dayanaklardan biri olarak kullanılmıştır. Günümüz Arap Dil Kurumları da bu illetin fonksiyonel yapısı ve illet değerini kabul etmekte ve aldıkları kararlarda bunu açıkça ifade etmişlerdir.

6. Gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde kesretu'l-isti'mâlin illet oluşunda temel parametre fasih Arapçanın dil malzemeleridir. İster düz yazı ister şiir, hangi kaynak olursa olsun, aranan temel şart fasih Arapçaya ait olmasıdır. Bu noktada konuşma dili yani âmmî dil esas değildir. Bu konuda çalışma yapacak araştırmacıların titiz davranması gerekmektedir. Fasih Arapça ile yöresel lehçeleri arasında fark bulunduğu açıktır. Araplar günümüzde şöyle diyor, diyerek fasih dil açısından hiçbir değeri olmayan bozuk kullanımları örnek göstermek, kesret ifade etse de fasih dile ait olmadığı için bilimsel olarak bir anlam ifade etmez. Bu kullanımlar yöresel lehçe özelliği olarak kalır ve kesinlikle fasih Arapça için istişhad değeri taşımaz, bunlarla istidlal yapılamaz.

7. Nahiv illetleri ve kesretu'l-isti'mâl konusunda çalışma yapacak araştırmacıların modern dönemdeki fasih dil- âmmî dil ikilemi çerçevesinde konuyu ele almaları yararlı olabilir.

Kaynakça

- Cerâdât, Mâzin. “et-Ta’lîlu bi-kesreti’l-isti’mâli fi’l-lugati’l-Arabiyyei”. et-Turâsi’l-Arabî 109 (2008), 209-229.
- Cubûrî, Yahyâ el-. Şi’ru Abede b. et-Tabîb. Mısır: Dâru’t-Terbiyye, 1971.
- Cürcânî, Seyyid Ali b. Muhammed el-. Kitâbu’t-Ta’rîfât. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2007.
- Çetin, Nihat. “Arap”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dayf, Şevki. el-Medârisu’n-nahviyye. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1968.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/ 300- 306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebu’l-Mekârim, Ali. Usûlü’t-tefkîri’n-nahvî. Kahire: Dâru Garîb, 2007.
- Endelûsî, İbn Mâlik. el-Elfiyyetu İbn Mâlik. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Esterâbâdî, Radî. Şerhu Şâfiyyeti İbni’l-Hâcib. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1982.
- Ezherî, Ebû Mansûr. Tehzibu’l-luga. Mısır: Dâru’l-Mısriyye, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. Meâni’l-Kur’an. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî. Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1955.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. Meâni’l-Kur’an. thk. Abdulfettâh İsmail Şiblî. Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1976.
- Hân, Muhammed. Usûlü’n-nahvi’l-Arabî. Biskra: Matbaatu Câmiati Muhammed Hayder, 2012.
- Hatîb, Muhammed Abdulfettah. Davâbitu’l-fikri’n-nahvî. Kahire: Dâru’l-Beşâir, 2006.
- İbn Akîl, Bahauddîn Abdullah. Şerhu İbn Akîl ala Elfiyyeti İbn Mâlik. Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2015.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman. el-Hasâis. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: el-Mektebetu’l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah. el-Elfiyye. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- İbn Uşûr, Ebu’l-Hasen. el-Mumti fi’t-Tasrîf. thk. Fahrüddîn Kabâve. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1979.
- İbn Yaîş, Ebu’l-Bekâ. Şerhu’l-Mufasssal. Mısır: İdâretu’l-Tibâati’l-Munîriyye, ts.
- İbn Ye’îş, Ebu’l-Bekâ. Şerhu’l-Mufasssal. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- İbnu’l-Enbârî, Ebu’l-Berekât Muhammed. Lume’u’l-edille fi usûli’n-nahvi. Dimeşk: Matbaatu’l-Câmi’atu’s-Suriyye, 1958.
- İbnu’l-Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. Lisânu’l-‘Arab. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, ts.
- İbnü’l-Enbârî, Ebu’l-Berekât. el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf. Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 2002.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Âcurrûm”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kılıç, Hulusi. “Sarf”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/ 136-137. TDV Yayınları, 2009.
- Mellâvî, Emîn. Cedelu’n-nassi ve’l-kâ’ide. Cezayir: Batne Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahmân el-. Şerhu’l-Muğnî. b.y., ts.
- Miftâh, Rabâh el-Yemenî. “Kesretu’l-isti’mâl beyne sihhati’n-nassi ve mukteda’l-kâ’ide”. Havliyyâtu’l-âdâbi ve’l-ulûmu’l-ictimâiyye 31/323 (2010).
- Müberra, Ebu’l-Abbas Muhammed el-. Kitâbu’l-Muktedab. thk. Muhammed Abdulhalik el-Udeyme. Kahire: Lecnetu İhyâi Turâsi’l-Arabî, 1994.
- Nehhâs, Ebû Cafer. İrâbu’l-Kur’an. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2007.
- Numân, Şeymâ Abduzzehre. İlletu Kesreti’l-isti’mâl fi kitâbi Sibeveyhi. Babil Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “İbn Düreyd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Râcihi, Abduh er-. et-Tatbîku'n-nahvî. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2010.
- Sîbeveyhi, Osman b. Kanber es-. el-Kitâb. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1977.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. el-İktirâh fi usûli'n-nahv. thk. Abdulhakîm Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâ'iha. Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Arabiyye, 1986.
- Şirin, Mustafa Ruhi. “Nahiv İlmi ve Ekolleri”. RTEÜ SBE. Dergisi 1/1 (2015), 185-196.
- Teftâzânî, Sadeddin b. Ömer. Şerhu Tasrîfi'l-İzzî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Varrâk, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh. İlelu'n-nahv. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1999.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. el-Mufasssal fi'l-ilmi'l-Arabiyye. Mısır: Matbaatu't-Tekaddüm, 1323.